

Filep Tamás Gusztáv

WOTAN NEM ÁLL MEG SOPRONNÁL

Jegyzetlapok Fenyő Miksáról

Ma egy üdítő nyilas misztérium híre jutott el hozzám, melynek valódiságáról persze nem volt alkalmam meggyőződni. Ideírom, hogy tárgyalagossággal kérkedjek. Egy nyilas volt megbízva, hogy egy csillagos ház asszonyait összeszedje, és elvigye egy kaszánya tisztogatására. Útközben egy élelmiszerüzlet előtt elhaladva, az egyik asszony azt mondja, hogy de kár, hogy nem válthatjuk be jegyeinket. „Már hogyan válthatnák be!” – mondja a nyilas, s a várakozó tömeget félrehárítva azzal, hogy itt hadiérdekről van szó, segíti az asszonyok bevásárlását. Az után, hogy a kaszárnnyában elvégzik munkájukat, kiállít számukra egy igazolványt, hogy a kaszárnnyában állandó munkát végeznek, s más munkára igénybe nem vehetők. S többet – legalább egyelőre – nem jelentkezik náluk. Ha túlleszünk a becstelenségeken, ez az ember – kár, hogy nem tudom nevét! – tovább is viselheti nyilasjelvényét.¹

Mérget vehetünk rá, hogy Fenyő Miksa nem kedvelte a nyilasokat; a fönti sorokat épp előlük rejtőzködve róttá papírra 1944 őszén. (A naplót, amelyben szerepeltek, utóbb legjobb munkájának minősítette.) Nyilvánvalóan tudta, s ha nem, remélte, hogy Szálasi Ferenc pártja a háború befejezése után nem működhet majd Magyarországon. De tisztában volt azzal is, hogy a radikalizmusnak voltak történelmi előzményei. Láttá eszmék és ideológiák boszorkánytáncát, s úgy vélhette, hogy az emberek között relatíve kevés a született gonosztevő.

Fenyő pályáját, a politikai életben való helykeresését – rokonszenveit – ma – különösen származása, esztétikai ízlése, illetve kultúraelfogása alapján (meg a közhasználatban lévő értelmezési keretek szerint) – sokan nyilván atipikusnak ítélnék, persze ha ismernék az idevágó adatokat. Tapasztalataim szerint azonban Magyarországon még irodalmi tanulmányairól, kritikáiról – amelyek kötetbe gyűjtve sohasem jelentek meg sem itthon, sem az emigrációban – sem tudnak; talán a Nyugat-beli barátairól, kortársairól írt portréit olvashatták többen.² 1945 előtt egyetlen irodalmi vonatkozású munkáját je-

¹ FENYŐ Miksa: *Az elsodort ország. Naplójegyzetek 1944–1945-ből*, Révai, Budapest 1946, 448 (1944. október 31-i bejegyzés). A második, „javított” kiadásban (Magvető, Budapest 1986 [Tények és tanúk]): 398–399. (A citátumokat a mai helyesírási irányelveknek megfelelő átírásban szerepeltetem.)

² FENYŐ Miksa: *Följegyzések a „Nyugat” folyóiratról és környékéről*, Pátria, Niagara Falls, 1960. E könyv anyaga Magyarországon az alábbi kiadványban jelent meg – melynek címlapjáról a szerző nevét gondosan lehagyták –: *Följegyzések és levelek a Nyugatról*, s. a. r., bev. és jegyz. Vezér Erzsébet, Akadémiai – MTA Irodalomtudományi Intézete – Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1975 (Új Magyar Múzeum. Irodalmi Dokumentumok Gyűjteménye 10.).

lentette meg könyv alakban,³ s ezt egy, a rendszerváltozás után megjelent kötetbe is besorolták,⁴ ez viszont nemcsak a fő-, de még a jellegzetes művei közé sem tartozik,⁵ ha Laczkó Géza elismeréssel írt is róla a Nyugat 1912-es évfolyamában. Legtöbbünk fülében Fenyő Miksának legfennebb a neve cseng ismerősen, ám valószínűleg az is inkább Karinthy Frigyes Babits-paródiájából, amelyben ő is megidéztek.⁶ Feltörekvő réteg, a vidéki kisiparos zsidóság többféle képességgel is bíró sarja, a közgazdaságtan és pénzügytudomány tudora volt, nagy, változatos formákban kielégített műveltségűvel, irodalmi ambíciókkal, amelyek egyenesen vezették el odáig, hogy kulcsszerepet vállaljon az éppen az idén százesztendős Nyugat „irodalmi forradalmában”. Ha valaki mindezek alapján mechanikusan próbálná kijelölni helyét a politika palettáján, a háború előtti évek vonatkozásában esetleg a liberális kormánypárthoz, ám még nagyobb valószínűséggel a polgárság azzal szemben radikalizálódó szárnyához, Jászi Oszkáréhoz sorolná őt. Valójában Fenyő már 1903-tól a Gyáriparosok Országos Szövetsége (GYOSZ) titkára volt, előbb Hegedüs Lóránt, majd Gratz Gusztáv munkatársaként, ráadásul egy ellenzéki, de úgynevezett ’67-es párt tagja volt annak megalakulása óta, ifjabb Andrassy Gyula Alkotmánypártjéé. (Talán ez is magyarázza, hogy Andrassy utóbb a Nyugat szerzője lett.) E pártnak, amely 1905–1906-ban részt vállalt a darabontkormány ellen kibontakozó nemzeti ellenállásban, utóbb pedig az ellenzéki koalíció munkájában, részben Fenyő dolgozta ki a gazdasági programját. 1918-ban a Nyugatban Vázsonyi Vilmos választójogi reformja mellett nyilatkozott meg⁷ – szemben a munkapártiakkal és a nem sokkal későbbi „öszirózsás forradalom” következtében hatalomra került pártok tagjaival, ugyanakkor azonosult a másik radikális ellenzéki követeléssel is, azzal, amelyik a nemzeti hadsereg megteremtésére irányult.⁸ 1918 őszén sze-

³ FENYŐ Miksa: *Casanova. Tanulmány*, Nyugat, Budapest, [1912].

⁴ *Casanova szerelmei. Három esszé* [Fenyő Miksa: *Casanova*; Chantal Thomas: *Nőkatalógus*; Kovács Ilona: *Korunk kedvence: Casanova*]. Seneca, Budapest, 1998, 9–85.

⁵ Annak ellenére, hogy ő maga szerette. A hatvanas években megjelent egyik könyve (Fenyő Miksa: *Ami kimaradt az Odysseából. Utíemlékek – Önéletrajz – Regény*, Griff, München 1963) végén önállóan megjelent munkái közül 1944–45-ös naplóján, 1960-as Nyugat-könyvén és később idézendő Hitler-tanulmányán kívül csak a *Casanovát* szerepelteti. Föltűnteti a háborús napló első kiadásának előzéklapján is, a *Hitler* mellett. (Itt szerepel még az ekkor „sajtó alatt” lévő és soha meg nem jelent *Atlantisz, az elsüllyedt világ* című, irodalmi tanulmányokból és beszédekből összeállított gyűjtemény is.) Fenyő a *Casanovát* – amely eredetileg a Nyugatban jelent meg négy folytatásban, s a kötetben egy napilapban közzétett cikkével egészült ki – vélhetően ifjúsága legkomolyabb irodalmi teljesítményének tartotta, noha az nagyrészt szimpla kivonatos ismertetése (néhány új szempont alkalmazásával) a Casanova-önéletrajz szövegének – tudniillik annak, amit ő eredetinek vélt –, s ennek révén szerzője életútjának is. (Casanova öregkorát a szakirodalom alapján ismerteti.) Amint azonban éppen az előző jegyzetben hivatkozott, 1998-as könyvből kiderül, a hiteles változatot Fenyő nem is ismerhette, az ugyanis csak 1960–1962 között jelent meg. Lásd még FENYŐ Miksa: *Casanova hazatér*, Irodalmi Újság 1960/19., 5.

⁶ Ha valaki még e nevezetes passzusokra sem emlékeznék: „De Áfrikában fű az antipasszát / És négerek masszálnak pántlimasszát / És ott az ég oly régi, égi méla. // S tán pápuákok pengetnek poros fát / S nem lesz Nyugat már, sem Fenyő, sem Osvát / S még él Balázs, még él a méla Béla.” KARINTHY Frigyes: *Babits Mihály: Futurum exactum* = UÓ.: *Így írtok ti*, I., kiad. Szász Imre, Szépirodalmi, Budapest 1973, 19.

⁷ FENYŐ Miksa: *Vázsonyi Vilmos*, Nyugat 1918/I., 345–347.

⁸ „Nem ismerem fontosabb nemzeti kérdést, mint az önálló magyar hadsereg megteremtését, nem tudok különb politikai eszmét, amelyért érdemesebb volna lelkesedni, s amelyet érdemesebb volna akarni politikusnak. Biró Lajos éppen a Nyugat hasábjain fejtette ki egy pompás tanulmányban az önálló magyar hadsereg kulturális jelentőségét, s én keresni fogom az alkalmat, hogy egész nagy gazdasági jelentőségét bebizonyítsam.” *Uo.*, 346.

repet kapott a forradalom elhárítására tett végső kísérletben: az utolsó Wekerle-kormány bukása után a király Hadik János gróftól nevezte ki miniszterelnökké, aki viszont Fenyőre bízta a kereskedelmi tárcát. Ismeretségük, gondolom, az Alkotmánypártból eredt; ennek Hadik az alelnöke volt. Fenyő később mindig, amikor Hadik szóba került, volt miniszterelnöke közgazdasági szakértelmét, demokratikus programját és szociális érzékenységét emlegette, azt, hogy komolyan készült például a földosztásra, tárcát adott Nagyatádi Szabó Istvánnak. Koncentrációs kormányát, melyet Wekerle Sándor lemondása után, 1918. október 29-én alakított meg, egyébként is széles alapokra kívánta építeni, így meghívta a kabinetbe Károlyiék, a szociáldemokratákat és a polgári radikálisokat is, akik elutasították az együttműködést. Károlyi és az utcára tóduló tömegek a Hadik-kormányt alig egy napig hagyták hivatalában. Fenyő emlékirataiban így emlékezett meg egyetlen miniszteri cselekedetéről:

[...] a hadvezetőség elrendelte, hogy ami katonai áru (bőr, posztó, mundér, élelmiszer, autó, fegyver, muníció stb.) Magyarországon felhalmozva van, azt szállítsák mind Ausztriába. A vasúti és hajózási főfelügyelőség jelentette ezt nekem, és én jelentettem Hadiknak. Hadik azonnal felhívta a királyt, s azzal kezdte a beszélgetést: „*Majestt befehlen noch der Armee? Felség, parancsol még a hadseregnek?*” – amely kérdés az akkori viszonyok között nem volt indokolatlan. A király nyilván igennel válaszolt, mire Hadik előadta az ügyet, s a király válaszána meghallgatása után felhatalmazott, hogy szüntessem be a szállításokat. (Egyetlen intézkedésem volt.)⁹

Nem csoda, hogy Fenyő aztán szembehelyezkedett az őszirózsás forradalom révén pozícióba került politikai erőkkel; amint az egyik parlamenti almanachban olvashatjuk: „Az ekkor következő forradalmi időkben nagy munkát végzett a Károlyi-kormánnyal szemben álló polgári elemek megszervezésében.”¹⁰ Éppen 1919. március 21-én kereste meg a vidékre vonuló Hadikot, hogy vállalja el a Magyar Polgári Párt (amely Fenyő minősítése szerint „ellenzéki szervezkedés”, „újabb keletű elnevezéssel ellenforradalmi szervezkedés” volt) képviselőjelöltségét, mert úgy hitték, Károlyiék talán mégis megtartják majd a választásokat. Hadik ezt nem vállalta, reménytelennek látta a helyzetet; véleményét aznap este talán már Fenyő is osztotta: mire hazaért Budapestre, kikiáltották a proletárdiktatúrát.¹¹ A tanácsköztársaság idején elkövetkezett az a pillanat, amikor Fenyőnek is menekülnie kellett – „a múlt nyáron [...] a bolsevizmus idején parasztgazdák szöktettek a vörösök elől a halasi pusztákon, az Ördögpusztán keresztül és vendégeltek igazán szívesen”¹² – ezen nemigen csodálkozhat az, aki olvasta azt a kritikát, amellyel

⁹ FENYŐ Miksa: *Önéletrajzom*, szöveggond. Bodri Ferenc, Argumentum, Budapest 1994, 231.

¹⁰ *Magyar országgyűlési almanach. Ötszáz magyar élet. 1931–1936*, szerk. Lengyel László – Vidor Gyula, Globus Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, Budapest, [1932], 96–97.

¹¹ Erről írott emlékezését – téves forrásmegjelöléssel, így számomra egyelőre azonosíthatatlanul – idézi BODRI Ferenc: *Utószó* = FENYŐ: *Önéletrajzom*, 252.

¹² FENYŐ Miksa: *Mi lesz a pénzzel? Valutapolitikai tanulmány*, Magyar Lap- és Könyvkiadó Részvénytársaság, Budapest 1920, 11.

Fenyő kivégezte a volt kommunista hadügyi, majd külügyi népbiztos – a bírálathoz megjelentetésének idején hadtestparancsnok –, Pogány József akkoriban bemutatott színdarabját.¹³ Ezt megelőzően a Vörös Újsággal szállt vitába Tóth Árpád és Molnár Ferenc védelmében.¹⁴ Egyszóval nem volt éppen gyáva ember. Az 1944–1945-ös, bujdosását megörökítő naplójában sem saját sorsa miatt aggódik elsősorban – a napi följegyzések vezércsillaga a vesztébe rohanó haza.

Az idézett almanachban – melynek adatai és szempontjai, gondolom, főként maguktól a bemutatott képviselőktől származnak – ott szerepel: Fenyő közgazdászként tisztában volt azzal, hogy a gazdasági problémák egyúttal „a legfontosabb” politikai problémák is, ezért a kezdetektől részt vett a politikai életben. Az, hogy ezt a két világháború között nem valamely radikális mozgalom tagjaként tette, talán logikusan következik a föntiekből. Legalábbis furcsa, hogy Vezér Erzsébet a már emlegetett Nyugat-könyvbe írt Fenyő-tanulmányában azt igyekezett elhitetni az olvasókkal, hogy Fenyő a nyugatos forradalmi kísérlet után föladta társadalomváltoztató ambícióit, a továbbiakban kizárólag karrierjét építette, és szépen, simán betagozódott az ellenforradalmi rendszerbe.¹⁵ A GYOSZ ügyvezető igazgatójában ezzel szemben végig megmaradt és mindig erős volt a társadalmi elkötelezettség. Évtizedekkel később (viszonylag új) „érdeklődő” magyarországi barátai „szellemi összeférhetetlenséget” láttak abban, hogy „a Nyugat Fenyője és a GYOSZ Fenyője egyazon ember”. Válasza rövid volt, kategorikus:

Csak azt mondhatom, hogy ami munkát én a GYOSZ-nál 30 éven át végeztem, azt lelkiismeretesen és örömmel végeztem, mindig abban a tudatban, hogy a magyarság érdekében végzem. Ez frázisnak hat, de a primitív igazságok mindig frázisnak hatnak. Teremtő cselekvés volt, amit végeztem, mint ahogy teremtő cselekvés volt a Nyugat elindítása, az Ady... nem folytatom, mert a további frázisok már dicsekvésnek hatnak.¹⁶

(A csonka mondatot azzal kellene kiegészíteni, hogy ő volt Ady első, és mindvégig egyik legkövetkezetesebb híve és apológétája.)

Főntebb emlegetett társadalmi elkötelezettségét példázza egyetlen, önálló kiadványként megjelent választási beszéde is;¹⁷ sőt már az a tény is, hogy 1929-ben, egy időközi választáson – igaz, baráti biztatásra, Görgey Istvánéra – agrárterületen indult a választási harcba: a Hegyalján, a tokaji borvidéken.¹⁸

Már beszéde első passzusában kinyilvánítja, hogy csak olyat ígér a választási küzdelemben, amit győzelem esetén maradéktalanul teljesíteni tudna; erre kötelezi a régió fiának,

¹³ FENYŐ Miksa: Pogány József: *Napóleon (Dráma három felvonásban)*, Nyugat 1919/I., 774–776. (A Nyugat e száma 1919. június 1-jén jelent meg.)

¹⁴ FENYŐ Miksa: *Dosztojevszkij*, Nyugat 1919/I., 600–602.

¹⁵ VEZÉR Erzsébet: *Fenyő Miksa írói pályája = Feljegyzések és levelek a Nyugatról*, 5–47.

¹⁶ FENYŐ: *Önéletrajzom*, 137.

¹⁷ Dr. Fenyő Miksa képviselőjelölt programbeszéde a tokaj-hegyaljai kerületben, [Budapest, 1930].

¹⁸ Ez az új politikai érében egyébként a harmadik efféle kísérlete volt: 1921-ben Budapesten, a Lipótvárosban indult, 1926-ban pedig Jánoshalmán. Végül 1931-ben került be a Házba a nagykaposi kerület képviselőjeként. Lásd *Magyar országgyűlési almanach [...] 1931–1936*, 97.

Kossuth Lajosnak élő emléke – és a kerülettől kőhajításnyira élő elszakított magyaroknak a megmaradt országra irányuló figyelme, a részükről érzékelhető várakozás. A politika a megváltozott helyzetben nem lehet más – mondja –, mint „polgári becsületesség, polgári igazmondás, polgári kötelességteljesítés”. Ő huszonöt éve dolgozik megfeszített munkával, s ez idő alatt „egyik gyárkémény a másik után emelkedett ki a földből és egyik kazán a másik után gyulladt be, hogy a munkásoknak munkaalkalmat szerezzenek, és hogy a magyar gyárak mindazt előállítsák, amit eddig a mi ellenségeinktől, Csehszorból, Ausztriából voltunk kénytelenek beszerezni”.¹⁹ A legfontosabb kérdések számára a kenyér és a népjogok birtoklásának kérdése; csak az az állam szilárd, ahol a teljes polgári egyenlőség megvalósul – a jogok szülik ugyanis a polgári öntudatot. Ennek érdekében akar dolgozni, megkötöttségek nélkül – így tehát nem lép be egyik pártba sem. Megválasztása esetén egyik fő céljának a kilencszázmillió állami költségvetés csökkentését tekintené; egyébként meggyőződése, hogy ha gazdasági szakemberek kerülnének be a Házba, akik végigszálaznák a költségvetési tételeket, rögtön kiderülne, hol van mód megtakarításra. Az bizonyos, hogy „a válságos helyzetben lévő termelési ágak adóterhein” könnyíteni kellene. Az ugyan üres kortesfogás lenne, ha azt állítaná, hogy nem kell majd adót fizetni, de például a földadó csökkenthető, a kisbirtokok és a szőlőbirtokok esetében eltörölhető volna mindaddig, amíg a mezőgazdasági termékek ára helyre nem áll. Az államnak mezőgazdasági gépekkel kellene támogatnia a kisgazdákat – illetve közvetlenül a községeket, amelyektől a gazdák a gépeket megkaphatnák. A borkereskedelmet megviseli az USA-beli és oroszországi szesztilalom, meg az, hogy a Monarchia földarabolásával szétverték a több mint ötvenmillió fős piacot is. A borfogyasztási adó eltörlésével, a kormány által adott szőlőhitel növelésével, hosszú lejáratú szőlő-felújítási kölcsönnel (az ő programja szerint ezek kamatterheinek egy részét az állam vállalná) azonban újra esélyeket lehetne adni az ágazatnak, amely sok embernek teremtené munkát. Szorgalmazza beszédében Fenyő a gyümölcstermesztést – konkrétan almát és barackot említ –, s az egészet összekapcsolja az útépítés szükségességével; ez, amelllett, hogy a mezőgazdaság érdekeit szolgálná, munkaalkalmat is nyújtana. Nem feledkezik meg a képviselőjelölt a kisiparról sem, ezt olcsó hitellel, gépségéllyel és a forgalmi adó eltörlésével támogatná; fontosnak tartja a kiskereskedők helyzetének könnyítését is (méltányosabb adóval, jobb forgalmi politikával). A program végén ott van a tájegységen túli egyetemes probléma, Trianon ügye. Fenyő fontos szerepet vállalt az Országos Revíziós Ligában, együttműködve korábbi irodalmi ellenfeleivel, így Herczeg Ferencsel is; Nagy Emillel Trianon következményeiről írt tájékoztató füzetét több nyugati nyelven is kiadták.²⁰ Említettem fentebb a Fenyő ellenforradalmiságáról – lényegében kollaboráns voltáról – szőtt, és Vezér Erzsébet emlegetett tanulmányában megragadható képzeteket. Tudomásom szerint nincs Fenyő-bibliográfia – illetve ha van, nem hozzáférhető –, arról sem tudok, hogy írásait összegyűjtötték volna. Annak alapján, amit e kérdésben olvastam tőle, Fenyő a parlamentben is, a sajtóban is a megalapozott, feltétlenül jogosult szakmai

¹⁹ Dr. Fenyő Miksa képviselőjelölt programbeszéde..., 2.

²⁰ Az Országos Széchényi Könyvtárban ezekből a következő kiadásokat lehet megtalálni: Emilio de NAGY – Massimiliano FENYŐ: *Trianon e le sue conseguenze*, Athenaeum, Budapest, 1927; Hungaricus Viator: *The Trianon treaty and its consequences*, Athenaeum, Budapest, 1929.

véleményt hangoztatta, annak keresett teret, illetve közgazdasági, pénzpolitikai és egyéb alapismereteket kívánt adni a faktumokat gyakran fumigáló közvéleménynek. Ezt tette már az I. világháború idején is a vámszövetségről szóló füzetével,²¹ másfél évtizeddel később pedig a magyar gyáripár védelmében írott röpiratával.²² Egyébként az I. világháború éveiben meg volt győződve arról, hogy a „centrális hatalmaknak” győzniük kell, s tisztelte a német szövetségeket; Hitler hatalomra jutása után viszont, mint látható lesz, minden tekintélyét latba vetette annak érdekében, hogy az új szövetség ne jöjjön létre.

Nem értek a közgazdasághoz, nem tudom megítélni Fenyő szaktudásának mértékét, és komikus lenne, ha az ő igazáról akarnám meggyőzni az olvasót. Azt azonban a laikus is látja, hogy például a gyáriparról közreadott vitairatban statisztikákkal, adatsorokkal veri vissza azokat a szólamokat, melyek szerint a magyar gyáripár „üvegházi növény”, hogy „ha az ipari vámok eltöröltetnének, akkor a magyar kereskedelem virágkorát élné”, illetve hogy „az egész gyáripár és a gyáripárnak biztosított vámvédelem néhány száz ember érdekét szolgálja”.²³ Bebizonyítja a fejlesztéseknek a társadalom, a nemzet, az állam érdekében való hasznosságát, az ipari munkahelyek létesítésének fontosságát, a gyáripár a közterhekben való részesedésének emelkedő mértékét, s közvetve azt is, hogy a külföldről bejövő cikkek rögvést nem lennének olyan olcsók, ha nem volna magyar konkurenciájuk. Az egyik központi kérdés: „Szabadkereskedelem vagy vámvédelem? Cobden vagy List Frigyes?”²⁴ Ezzel kapcsolatos okfejtéséből kiderül, hogy Fenyő nem hisz a dogmák általános érvényében és megveti a politikai célzatú propagandát. Egy rá jellemző megfogalmazás: „Franciaország protekcionizmusa számszerűen semmivel sem enyhébb, mint Németországé. Míg azonban Németországban legalább a közgazdasági tudomány és publicisztika reklamálja olykor a szabad kereskedelmet, addig Franciaországban a szabad kereskedelem kizárólag exportcikk, ezt csakis a külföldnek, a francia termékek piacául szolgáló államoknak prédikálják.”²⁵ Volt már szó róla, hogy Fenyő Ady első feltétlen méltatója volt – az *Új versek* megjelenésétől fogva –, és haláláig Ady volt számára a minta. A magyarságában is – noha 1905-ben más-más oldalon álltak –: már első Ady-kritikájában e költészet nemzeti jelentőségét hirdette. Maga a gyáripár fejlesztése is nemzeti program volt számára. Önálló füzetben vagy lapokban megjelent írásaiból valószínűleg összeállítható lenne egy portrészor a polgári, zömében liberális értelmiségi, vállalkozói vezető rétegről, amely, függetlenül attól, hogy ellenzékben volt-e vagy kormánypárti szerepet vállalt, egyöntetűen

²¹ FENYŐ Miksa: *A vámszövetség formái. A német–magyar–osztrák gazdasági közeledés terve alkalmából*, Magyar Gyáripár, [Budapest, 1915]. Bevezető részében ez is ott áll: „E rövid írásnak egyáltalán nem célja az állásfoglalás; arra a kérdésre, hogy gazdasági viszonyunkat szorosabbra fűzzük-e Németországgal, vagy sem, hogy a gazdasági közeledésnek milyen hatásai várhatók, és mi várható, ha megmaradunk a mai kereskelempolitikai viszonyunkban Németországhoz, ne várjon ez írástól senki feleletet. Itt csupán arról lesz szó, hogy milyen formáit ismerjük s konstruálhatjuk meg egyáltalán a gazdasági közeledésnek, s amennyiben a körülmények úgy hoznák magukkal, hogy a közeledés megvalósítandó lesz, melyik az a vámpolitikai viszony, melynek kezei között a szövetség célja a legjobban realizálható.” (5)

²² FENYŐ Miksa: *A gyáripár a magyar termelésben. Vitairat a gyáripár vámvédelméről és közterheiről*, Globus Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, Budapest, 1931.

²³ *Uo.*, 7.

²⁴ *Uo.*, 10.

²⁵ *Uo.*, 13.

antitotalitárius nézeteket képviselt, s a gazdaságban vagy a pénzügyben igyekezett tenni a dolgát az ország talpra állításáért, illetve kimentéséért a közép-európai diktatúrák öleléséből. 1925-ben emlékbeszéde jelent meg Chorin Ferencről,²⁶ akinek fiát, az ifjabb Chorin Ferencet 1964-ben szintén egy emlékfüzetben búcsúztatta el.²⁷ 1944. március 19-én íróasztalán hagyta Weiss Manfrédrol írott emlékeztetését, „közel egyévi komoly és szeretetteljes munkának gyümölcse”-t,²⁸ amint háborús naplójában írja; ezt a Gestapo lefoglalta, nyilván mint bűntárgyat. 1946-ban szintén egy kis önálló kiadványban rajzolta meg a Mauthausenban meghalt budai Goldberger Leó portréját²⁹ (illetve adta közre a „Goldberger Sám. F. és Fiai Rt.” 1945. aug. 8-án tartott rendkívüli közgyűlésén róla tartott beszédét). Ennyiből persze azt a következtetést is le lehetne vonni, hogy tehát Fenyő tisztelete lehetőleg a legfelsőbb réteg zsidó származású képviselőit övezte; valójában a harmincas évek számos keresztény – jórészt ellenzéki – politikusának is ő állított emléket. A háború utolsó előtti szakaszában egy álnéven írt füzetben népszerűsítette barátjának, a liberális ellenzék vezetőjének, Rassay Károlynak politikáját,³⁰ nyilvánvalóan abban a reményben, hogy az új világban (amelynek bekövetkeztét korábbra várta – *reálisan* nemigen számolhatott a német megszállással és a milliányi áldozattal, hiszen ami 1944. március 19-én bekövetkezett, az az irreális változat volt) ő lesz a magyar államférfiak egyike, valószínűleg az állam- vagy a kormányfő. Ő írta a legszebb portrét a megátalkodottan náciellenes Baranyai Lipótról, a Magyar Nemzeti Banknak a német megszállók által Rassayval egy időben letartóztatott korábbi elnökéről; ez az Irodalmi Újság 1970-es évfolyamában jelent meg. Egy helyütt utal a Popovics Sándorról, a Magyar Nemzeti Bank első elnökéről írott dolgozatára, és arra is, hogy néhány olyan portré megírására készült (valószínűleg gazdasági-pénzügyi szaktekintélyekről), amelyeket aztán közös kötetben jelentetett volna meg. Egyébként magának a magyar gyáriparnak a szerveződését, kialakulását, fejlődését a '48-as hagyományból – a kiegyezéshez vezető közjogi harcokból, az osztrák–magyar erőviszony-módosulásból – eredeztette, illetve összekötötte azzal, s ezt az ívet világította meg az idősebb Chorin Ferencről szóló beszédében, aki a neoabszolutizmussal szembeni ellenállásban vált közéleti személyiséggé. A harmincas évektől nagy tisztelője volt Fenyő Bajcsy-Zsilinszky Endrének, noha nézeteik több kérdésben eltérőek voltak,³¹ bujdosása idején írt

²⁶ Emlékbeszéd Chorin Ferencről. Elmondotta Fenyő Miksa a Magyar Gyáripárosok Országos Szövetségének 1925. évi január hó 14-én tartott XXIII. közgyűlésén, Újságüzem Nyomda és Könyvkiadó Részvénytársaság, Budapest, 1925.

²⁷ FENYŐ Miksa: *Chorin Ferenc emlékezete 1879–1964*, New York, 1964.

²⁸ FENYŐ: *Az elsodort ország*, 140 [1944. július 28-i bejegyzés]; az 1986-os kiadásban: 135.

²⁹ FENYŐ Miksa: *In memoriam dr. Leonis Goldberger de Buda*, [Budapest, 1946], 9–10.

³⁰ EGRESSY Dénes [Fenyő Miksa]: *Rassay Károly, a polgár*, Gergely R. könyvkereskedése, Budapest, 1943.

³¹ 1931-ben például szűkebb szakmája megítélésében is. Fenyő a Nyugatban méltatta Bajcsy-Zsilinszky könyvét, ám erről a kérdésről – amellet, hogy rámutat a politikus tökeellenességére – például ezt jegyzi meg: „igaza van az írónak, amikor azt mondja, hogy a gyáriparnak be kellene rendezkednie egy nagyszabású szociálpolitika szolgálatára, csak abban nincs igaza, hogy nem veszi tudomásul, hogy ami szociálpolitika ez idő szerint ebben az országban van, az túlnyomó részben a gyáripari termelést terheli, és hogy a mezőgazdasági termelés szociálpolitikai terheket ahhoz képest alig visel”. (Fenyő Miksa: *Nemzeti radikalizmus. Vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre könyve*, Nyugat 1931/I., 434.) Bajcsy-Zsilinszkyről legalább két alkalommal írt még: Nyugat-könyvében és az Irodalmi Újság 1965-ös évfolyamában.

naplójában a koncentrációs táborba hurcolt politikusok – feltételezem, kivétel nélkül a barátai – sorsa miatt aggódik; többek között Gratz Gusztáv, gróf Sigray Antal, gróf Apponyi György nevét említve meg. Bethlen Istvánról szól egyik, a Cobden Szövetségben megtartott, majd nyomtatásban is megjelent előadása.³² Bethlennel a húszas években több kérdésben is szembenállt – államférfiúi jelentőségét nem, csak döntéseit kérdőjelezve meg –, a harmincas években viszont szövetségesek lettek a diktatúra ellenében és a német nyomással szemben. Ahhoz, amit az úgynevezett ellenforradalmiságával kapcsolatban említett szövegekről mondtam, nem árt idézni, hogyan látta Fenyő a háború utáni éveket s benne a miniszterelnök személyét és jelentőségét:

Nagy dolog volt az, úrnőim és uraim. Az állami tekintély helyreállítása, annak a szerződésnek az érvényesítése, melyet a polgárok egymással az állami közösség megteremtése dolgában kötöttek. Ki emlékszik ma arra, hogy ez akkor milyen nagy dolog volt? Ki emlékszik az 1919–1921. esztendőkről krónikájára? Arra a kétségbeesésre, rezignáló lemondásra, mely legjobbainkon erőt vett; hogy íme befejeztetett, nincs tovább, nincs menekvés. Ki látja ma annak jelentőségét, amit Bethlen István akkor művelt? ahogy a reménytelenségbe süllyedt, önérzetében megroppant országot önmagának visszaadta, küldetése tudatára ébresztette. Gondoljunk csak vissza a bolsevizmus utáni idők miniszterelnökeire, gondoljunk vissza arra, hogy kezükben mit jelentett a végrehajtó hatalom, hogyan semmisült meg e hatalomnak még a töredéke is egy-egy vidéki különítményparancsnok üzenetére, gondoljunk arra a függő helyzetre, melyben a nemzetgyűlés éppen a kormányelnök mindenkitől függő helyzete folytán szegénykezett, azt kell mondanunk, hogy az a tekintély, melyet Bethlen István a magyar miniszterelnöknek szerzett, az a mód, ahogy a kormány végrehajtó hatalmát effektív hatalommá alakította, ahogy a maga tehetségéből szerzett befolyása erejét rásugározta a nemzetgyűlésre, eléggé fel nem becsülhető cselekedet, mely nélkül az ország újjáépítésének munkájához hozzá sem lehetett volna látni. És mindaz, ami aztán erre felépült: az állami büdzsé helyreállítása, a korona stabilizációja, egy magyar kereskedelempolitika alapjainak céltudatos lefektetése, az ország közgazdaságának a világgazdaságba való bekapcsolása, a különböző színű terrorok révén hitelét veszített országnak tekintélyszerzése, mindez valóban nem magától jött, nem is szakemberek számoszlopokra épített konstrukciója volt, hanem egy félig tudatos, félig ösztönös államférfiúi munka pompás eredménye.³³

Fenyő következetes híve volt tehát a *békés* revíziónak; igazságérzete mellett a közgazdász szempontjai is ennek hívei közé vitték. Az idézett választói beszédből s más szövegeiből is látszik az egyértelmű szándék: a célt a nyugat-európai demokráciák segítségével kellene (és volna lehetséges) elérni. Ez az egyik érve a hitlerizmus ellen is. Hitler-könyve egyik passzusát oly fontosnak találta, hogy a háborús napló előszavában újra idézte; ennek lényege, hogy Magyarország nem kapcsolhatja „a maga megtépett sorsát” a III. Bi-

³² FENYŐ Miksa: *Bethlen István. Előadás a Cobden Szövetség Szemináriumában, 1936. február 18-án*, Magyar Cobden Szövetség, Budapest, [1937] (Cobden Könyvtár 80. szám).

³³ *Uo.*, 13–14.

rodalomhoz „Csak azért, mert egy szörnyű háborúban, melybe a magyarságot akarata ellen belevitték, Németországgal közös balsors érte”. A revíziónak akkor lehet esélye, ha „minél messzebb tudjuk vinni Trianont Versailles-tól”. Az sem érv, hogy az Anschluss – állítólag – elkerülhetetlen, s ezért kellene jó viszonyt ápolni a felfelé törő birodalommal. Azoknak, akik ezt az érvet forgatják, tudniuk kellene:

Wotan Sopronnál meg nem áll, hanem a Dunántúl mindinkább erősödő német szigetein mind hódítóbban folytatná útját a tengerek felé. Folytatná, ha az Anschluss egyáltalán lehetséges volna. De nem lehetséges, mert a legelső komoly gleichschaltungos mozdulat [...] Európa felvonulását jelentené Németország ellen. *Isten óvja Magyarországot, hogy ez a felvonulás még egyszer Németország oldalán találja.*³⁴

Európa Hitler elleni felvonulása elmaradt, itt Fenyő tehát rossz jósnak bizonyult. De azt, ami ennek az egyik oka volt, a náciizmus és a bolsevizmus közötti korrelatív viszonyt igen korán fölismerte, s ezt ismét hosszabban kell idéznem:

[A náciizmus] „A bolsevizmustól mentette meg Európát”, hirdetik hívei. Ez azonban csak féligazság. *Az európai demokráciákat valóban terheli a felelősség azért, hogy nem számoltak le a mozgalmakkal, melyeknek az volt a programjuk, hogy ha a demokrácia biztosította agitációs szabadság, gyűlekezési szabadság, sajtószabadság, parlamenti szabadság folytán egyszer uralomra jutnak, első dolguk lesz végezni magával a demokráciával.* Ha a német demokrácia nem áll meg tévóvázva azon az úton, melyen annak idején Noske erős politikai érzékkel és kemény ököllel megindult, ha nem tűri meg, hogy a kommunista párt – mely a demokratikus eszmék hekatombáira készült kitűzni Lenin zászlaját, és ezt nyíltan hirdette is – a maga törekvéseiért alkotmányosan küzdő pártnak ismertessék el, soha Németországban a nemzetiszocializmus nem győzött volna. A német demokrácia türelmes volt a kommunizmussal szemben, tehát kénytelen volt türelmes lenni a nemzetiszocializmussal szemben is, mely sok tekintetben a bolsevizmus reakciójaként jelentkezett. A nemzetiszocializmus győzelme a németországi kommunista párt teljes letörését jelentette, s minthogy a nemzetiszocializmust a valláserkölc kérdésében,³⁵ a magántulajdon kérdésében éles szakadék választja el a bolsevizmustól és a maga szociális és politikai törekvéseit – ha a zsidóellenes akciótól eltekintünk – nem próbálja egész társadalmi osztályok véres kipusztításával érvényesíteni, mint azt az orosz bolsevizmus cselekedte, nem egészen jogtalanul hivatkozik arra, hogy a bolsevizmusra halálos csapást mért. De hol? Otthon Németországban; ellenben kétségbevonhatatlan igazság az, hogy világviszonylatban nézve a bolsevista Oroszországnak soha olyan tekintélye nem volt Európában, soha annyian

³⁴ FENYŐ: *Az elsodort ország*, 8–9 (az 1986-os kiadásban: 9). Az utolsó mondat az eredetiben nem volt kiemelve, csak a naplóban, „holott akkor kellett volna háromszor alá húzni, öles plakátbetűkkel a falakra írni, reflektorokkal az ég bakacsinjára vetíteni!” A Hitler-füzetben (ahonnan a napló némi módosítással vesi át): FENYŐ Miksa: *Hitler. Tanulmány*, Nyugat, [Budapest], 1934, 59–60.

³⁵ Itt Fenyő talán arra utal, hogy a náci *saját politikai nyilatkozataik* szerint nem keresztényellenesek; egyébként a röpiratban tételesen, protestáns és katolikus egyházi személyiségek passzusaival alátámasztva bizonyítja a náciizmus újpogány jellegét, s szól a koncentrációs táborba zárt papokról is.

barátságát, szövetségét nem keresték, mint amióta Németország végzett a kommunizmussal. Amit az orosz diplomácia tíz éven át nem tudott elérni, azt Hitler külpolitikája néhány hónap alatt megművelte: Szovjetország barátságát úgy keresik, mint a cári Oroszországot; kibékült Franciaországgal, baráti szerződést kötött Lengyelországgal, Romániával, még barátabbat Itáliával, jó barátságba került a balti tartományokkal, értékes szövetségese lett az Egyesült Államoknak, s ki tudja, mire e sorok megjelennek, nem kötött e szívélyes megnevezési szerződést Németországgal is? Amire Hitlerben megvan a komoly hajlandóság, úgyszólván joggal vethetjük fel a kérdést: mi az, amit a nemzetiszocializmus itt sikerként könyvelhet el?³⁶

Ez is az okai közé tartozott annak, hogy eljött az a történelmi idő, amikor Fenyőnek a szovjeteket kellett várnia – 1944–1945 telén. Egy évvel korábban még nyilván a nyugati segítségben reménykedett. Bethlen, Bajcsy-Zsilinszky, Rassay, az ifjabb Chorin Ferenc, továbbá (például) Apor Vilmos, Apponyi György, Desseffy Gyula, a két Pallavicini György, Esterházy Móric, Sigray Antal (címük-rangjuk felsorolását ezúttal mellőzöm), Szüllő Géza, Tildy Zoltán, Auer Pál mellett ő is tagja volt a Magyar Társaskörnek, amely a magyar függetlenség védelmére alakult meg, s amelyet maga Fenyő utóbb náciellenes „összeesküvés”-nek minősített. Bujdosása idején írt naplójában – e hónapok talán legszuggesztívebb írásos dokumentumában – lélektani helyzetéből következően semmi rosszat, negatívumot nem hisz el, amit a nyilasok terjesztenek a szovjet hadsereg katonáiról. Aztán alighanem találkozott velük. A kommunista időkben emigrált, s odakint írt, jóval halála után, már az új évezredben megjelent regényében³⁷ sok mindezt elmond, amit az új diktatúráról, a második totalitarizmusról tudni érdemes. De hogy sokak számára milyen sima volt az átmenet, már a napló egyik, 1945-ös passzusából kiderül:

S.-ék állítottak be Éviékhez. Szörnyű dolgokat éltek át. A légőhelyen, ahol tartózkodtak, együtt voltak a Lemezipar negyven-ötven nyilas munkásával, kik főmérnöküket, mert zsidó származású volt, a legválogatottabb kínzásokkal végezték ki. Ezek a nyilasok feljártak az üres lakásokba, azokat kirabolták, a tulajdonosokat, ha tiltakoztak, félholt-ra verték, s az egész pincét brutálisan bántalmazták. Ha már itt nem volt mit rabolni, akkor mentek a szomszéd zálogházba, és azt rabolták ki. Amint bejöttek az oroszok, eldobták nyilasjelvényeiket, és másnap már vörös karszalaggal jelentek meg.³⁸

Többek között előlük menekült Nyugatra Fenyő Miksa 1948-ban.

³⁶ FENYŐ: *Hitler*, 39–40.

³⁷ FENYŐ Miksa: *Jézus is D. P. volt*, Argumentum, Budapest, 2006.

³⁸ FENYŐ: *Az elsodort ország*, 634–635 [1945. január 19-i bejegyzés; a napló e nappal zárul!]; az 1986-os kiadásban: 550.